परः। प्रत्यग्धाम स्वयं ज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम्। स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां देवीं गुणमयीं विभुः। यदृच्छयैवोपगतामभ्यपद्यत लीलया। गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः। विलोक्य मुह्यते यद्यः स इह ज्ञानगूहया। एवं पराभिध्यानेन कर्त्तृत्वं प्रकृतेः पुमान्। कर्म्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते। तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यञ्च तत्कृतम्। भवत्यकर्त्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः। कार्य्यकारणकर्त्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः। भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषं प्रकृतेः परम्। देवहूतिरुवाच। प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम!। ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम्। भगवान् उवाच। यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्। प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत्। पञ्चभिः पञ्चभिः ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा। एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः। महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्म्मरुन्नभः। तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे। इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग्दृग्रसननासिकाः। वाक्करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते। मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मकम्। चतुर्द्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया। एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य च। सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः। प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतोभयम्। अहङ्कारविमूढस्य कर्त्तुः प्रकृतिमीयुषः। प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्व्विशेषस्य मानवि!। चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः। अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः। समन्वेत्येष सत्वानां भगवानात्ममायया। दैवात् क्षुभितधर्म्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान्। आधत्त वीर्य्यं माऽसूत महत्तत्वं हिरण्मयम्। विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः। स्वतेजसाऽपिबत्तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः। यत्तत् सत्वगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम्। तदाहुर्व्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम्। स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः। वृत्तिभिर्लक्षणं प्रोक्तं यथा मां प्रकृतिः परा। महत्तत्वाद्विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यसम्भवात्। क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत। वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतोभवः। मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च भूतानां महतामपि। सहस्रशिरसं साक्षात् यमनन्तं प्रचक्षते। सङ्कर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम्। कर्त्तृत्वं करणत्वञ्च कार्य्यत्वञ्चेति लक्षणम्। शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहङ्कृतेः। वैकारिकाद्विकुर्व्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत। यत्संकल्पविकल्पाभ्यां वर्त्तते कामसम्भवः। यद्विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम्। शारदेन्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः। तैजसात्तु विकुर्व्वाणाद्बुद्धितत्त्वमभूत् सति!। द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः। संशयोऽथ विपर्य्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च। स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक्। तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः। प्राणस्य हि क्रिया शक्तिर्बुद्धेर्व्विज्ञानशक्तिता। तामसाच्च विकुर्व्वाणाद्भगवद्वीर्य्यनोदितात्। शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रन्तु शब्दगम। अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च। तन्मात्रञ्चैव नभसो लक्षणं कवयो विदुः। भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च। प्राणेन्द्रियात्मधिष्ण्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम्। नभसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकुर्व्वतः। स्पर्शोऽभवत्ततो वायुस्त्वक् च स्पर्शस्य संग्रहः। मृदुत्वं कठिनत्वञ्च शैत्यमुष्णत्वमेव च। एतत् स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रञ्च नभस्वतः। चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः। सर्व्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्म्माभिलक्षणम्। वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात् रूपं दैवेरिताद्भूत्। समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनम्। द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिसंस्थत्वमेव च। तेजस्त्वं तेजसः साध्वि! रूपमात्रस्य वृत्तयः। द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्द्दनम्। तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडेव च। रूपमात्राद्विकुर्व्वाणात्तेजसो दैवनोदितात्। रसमात्रमभूत्तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः। कषायो मधुरस्तिक्तः कट्वम्ल इति नैकधा। भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते। क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम्। तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः। रसमात्राद्विकुर्व्वाणादम्भसो दैवनोदितात्। गन्धमात्रमभूत्तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः। करम्भपूतिसौरभ्यशान्तोदग्रादिभिः पृथक्। द्रव्यावयववैषम्याद्गन्ध एको विभिद्यते। भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम्। सर्व्वसत्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम्। नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् श्रोत्रमुच्यते। वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः। तेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते। अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद्रसनं विदुः। भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य घ्राणः स उच्यते। परस्य दृश्यते धर्म्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात्। अतो विशेषो भावानां भूमा-